

"דנטה שותה מנהר האור",  
איור של בלייק לקומדיה האלוהית של דנטה. 1824-7

# איש באמונתו

אודי לוי

ישראל קורן, למרות ואולי בגלל הביקורת הנוקבת שלו על שטיינר והאנתרופוסופיה, הוא כנראה חוקר האנתרופוסופיה הרציני ביותר כיום בישראל. עם רזומה של אלפי שעות מחקר וספר של 1136 עמודים בנושא, כדאי להקשיב למה שיש לו לומר

היא בהירה, מנומקת, קולחת, מחייבת מאמץ חשיבתי לא מבוטל ולעתים גם מעבר משוכות אמוצינוליות. תוכן הספר ונימתו משדרים גם תדר של כעס וכאב. אולי עקב האכזבה שקורן חש עם כניסתו העמוקה למשנתו של שטיינר?

שאלת היותו של שטיינר אנטישמי במידה כזאת או אחרת, אינה נענית בספר במלואה. אין ספק שאמירותיו לגבי הציונות ולגבי תפקידו של העם היהודי, כשהן נבחנות בקריטריונים עכשוויים, אינן תקינות. אלא שאלה נאמרו מתוך המנטליות של תחילת המאה העשרים, תקופה בה עמדות רבות עדיין היו "כשרות", ואילו היום הן בגדר "טרפה" מוחלטת.

אבל לא זה העניין המרכזי בספר, אלא מחקר מעמיק ונוקב במשנתו של שטיינר, על מהלכה הביוגרפי, החל בשנות ה-90 של המאה ה-19 ועד למותו של שטיינר. והדיון עם קורן על היותו צודק או טועה ואולי מטעה, אפשרי רק למי שטורח לקרוא, ובעיון, את אלף העמודים. לא רק למטרת הוכחת ההפך, אלא, ובעיקר, כספר לימוד האנתרופוסופיה, המחייב קריאה ולימוד ביקורתיים, בבחינת חדר כושר לאני. ישראל קורן הוא בעל שיח מרתק ותקשורתי. שוחחנו על הנסיבות לכתיבת הספר. כדי שלא יצאו דברים מהקשרם, הדיון בספר עובר לדו שיח, והדברים נאמרים לא בשם, אלא על ידי אומרים:

בעבר למדת במכללת אמרסון, ההיכרות שלך עם האנתרופוסופיה ועם שטיינר הייתה "מבפנים". תוך קריאת ספרך נשבו לעברי שני זרמי רוח מהולים זה בזה:

ליהדות ולאנתרופוסופיה מכנה משותף: שתיהן מבוססות על כתבים חתומים שבהם חבוקה התורה כולה, ועליה מתווספים כתבים חיצוניים, פרשנויות ומחקרים שמבהירים, מפרשים, או גם סותרים ומכחישים, הכול על פי גישת הכותב או הכותבת. על האנתרופוסופיה נכתבו אלפי כותרים על ידי אנתרופוסופים - ספרות מקצועית וכללית. בשנים האחרונות היא החלה לערוך עניין אקדמי גם בין חוקרים שאינם נמנים עם חסידיה. שניים מהם מגלים בקיאות יתרה בכתבי שטיינר וגם בכתבים שנכתבו על ידי אנתרופוסופים אחרים. האחד הוא הלמוט צנדר הגרמני; שפרסם היסטוריה ביקורתית של האנתרופוסופיה בגרמניה וביוגרפיה של שטיינר. השני הוא ישראל קורן.

**יהדות ואנתרופוסופיה - מחלוקת עתיקות בלבוש חדש?** ספרו של קורן, הוא מחקר פורץ דרך בחקר תורות רוחניות עכשוויות בכלל ובחקר האנתרופוסופיה בפרט. קורן הוא בוגר אמרסון קולג' בחינוך ולדורף, וכניסתו לתוך האנתרופוסופיה לא הייתה רק לימודית - אלא גם מעשית, מבחינת חיפוש פעיל אחר הדרך הפנימית אל חוויה רוחנית. ידע זה, בשילוב לימודיו ומחקריו של קורן בהגות היהודית, בקבלה ובחסידות, יצרו מחקר ייחודי בהיקפו, בעומקו ובמידת המחויבות הפנימית שלו כלפי תכנים רוחניים.

ספרו של קורן הוא ללא ספק ספר המבוא היסודי ביותר שנכתב בעברית - ואולי לא רק בה - על האנתרופוסופיה, ספר חובה בכל קורס מבוא לאנתרופוסופיה ולכל מי שחפץ להכיר אותה היכרות מקיפה. הוא נכתב מתוך כבוד בלתי מסויג כלפי קיומו של מרחב רוחני טרנסצנדנטי וכלפי האפשרות להרחיב את התודעה כדי לחדור אליו. הכתיבה



PAR. G. 30

**בקיאות מדהימה בכתבי שטיינר, וביקורת כלפיהם; וגם משב קל של כאב וכעס. אולי על הפסיחה על סעיפים? התוכל לומר משהו על המהלך הביוגרפי שלך כחוקר יהדות ועל מקומה בו של משנת שטיינר?**

אני מזהה כאן שני עניינים: העניין האחד – שאלה בנוגע להלך הנפש שלי בעת כתיבת הספר; העניין השני – המהלך הביוגרפי של עיסוקי במקורות היהדות על רקע לימודי הקודמים בתורת שטיינר.

לגבי העניין האחד – הספר אכן נכתב מתוך הלך נפש נסער, ובמיוחד בשנים 2014-2015 הוא התבטא גם בכעס. איני בטוח שמדובר בכאב. הכעס לא היה רק על שטיינר, אלא גם על חסידי, ממשיכי דרכו. יש לי בעיה עם חסידות שוטה. קוצר רוח. את מידת החסידות עצמה אני מעריך –

חסידות כמסירות, כגמילות חסדים, כיציאה משורת הדין. אך אם החסיד חושב שהוא חכם (השילוב הזה אכן יכול להתקיים) והוא אינו חכם – אז מתחילה אצלי ההפרעה.

לגבי העניין השני – המהלך הביוגרפי. באופן טבעי למדי,

היות שהתודעתי לתורת שטיינר בצורה מסודרת לפני שהתחלתי ללמוד על היהדות בצורה מסודרת (משנת 1987 במכללת אורנים ובאוניברסיטת חיפה), ההשוואה בין התורות סקרנה אותי וכמו התבקשה מאליה. השוואה כזו בין תורות רוחניות יכולה להיות מעניינת ומפרה, אם היא אינה נעשית באופן מאולץ. המהלך הביוגרפי היה של התרחקות הדרגתית מתורת שטיינר. הבנתי שהמקורות היהודיים מדברים אליי יותר (זהו בהחלט עניין אישי), טיעוני שטיינר על היהדות שסיימה את תפקידה וכן פרשנות המקרא ופרשנות היהדות שלו נראו לי מופרכים. היום אני סבור שהיהדות עמוקה יותר – במישור הרעיוני ובמישור המטפיזי – מתורת שטיינר (טיעון שאינו רק אישי).

והערת אגב – איני מזהה את עצמי, בהרגשתי בפנים, כחוקר היהדות. נכון יותר לומר שאני מסתייע בתוכני המחקר ובדרך המחקר כדרך לבחינת נושאים ולהתפתחות עצמית. כמו כן, עסקתי ואני עוסק בכתיבה מחקרית, כלומר בכתיבה על פי כללים עיוניים מוסכמים.

**משיחות ומהתכתבות בינינו הבנתי, שהחוויה המיסטית, או בעגה האנתרופוסופית "ההצצה אל מעבר למסך המורד בקצה יכולת הקליטה של החושים", לא רק שאינה זרה לך, היא אפילו מוכרת לך. אתה עוסק במחקר ובהוראה בנושאי מיסטיקה יהודית עכשווית ומקורות הקבלה והחסידות. היש מקום להשוואה בין התיב המיסטי-טרנסצנדנטי האנתרופוסופי לבין זרמים דומים ביהדות? מה הם ההבדלים המרכזיים ביניהם? איזה תפקיד, אם בכלל, יש ביהדות המיסטית לישויות השוכנות בין האדם לכס הכבוד, ואיזה בעולם הפנתאיסטי השטיינריאני?**

יש בהחלט מקום לעריכת השוואה בין שתי הדרכים – תורת שטיינר והיהדות המיסטית – אף כי בשורה התחתונה (או הראשונה) הן חותרות זו תחת זו, ואפשר להראות זאת. מצד

הקרבה, תורת שטיינר יכולה להתפרש כ"גנוזיס" – "דעת העולמות העליונים", ידיעה מסוג אחר, ידיעה שמקורה בהתגלות עולמות הרוח לאדם, ואת תורת הקבלה כינה חוקר הקבלה הנוודע גרשם שלום "גנוזיס יהודי" (אני מסכים

עם הגדרה זו); כלומר תורה במסגרת היהדות, שעניינה בידע ובהתנסות במרחבי הרוח שמקורם במצבי התגלות (התגלות אישית). בנוסף לכך, בתורת הקבלה (היהדות המיסטית) קיימת התייחסות גם לאלוהים שמעבר ליכולת התפיסה שלנו. בסופו של דבר, או בראשיתו, ביהדות אלוהים האחד הוא הפקטור המכריע – לא הישויות שבעולמות הרוח. עולמות הרוח וישויותיהם אינם סיבת המציאות הנבראת. לעומת זאת, אצל שטיינר פעולת הישויות הרוחניות, כצורך ההתפתחות, היא סיבת המציאות הנבראת.

לגבי "הישויות השוכנות בין האדם לכס הכבוד": בקבלה ובחסידות (וביהדות בכלל) יש מקום לישויות אלו. הן נתפסות כחלק ממערכות מתווכות בין האל האבסולוטי לבין העולם הזה. הן מהוות גם גילוי של האל האבסולוטי (לא הוא עצמו). כדאי לציין בהקשר זה, שלפי תורת שטיינר, המלאכים (הישויות הרוחניות) למיניהם הם נצחיים, ואילו לפי הקבלה והחסידות (והיהדות בכלל), המלאכים למיניהם הם עצמם נבראים, כמו בני האדם. גם עולמות הרוח הם נבראים (או נאצלים מהאל),

ורק האל עצמו הוא נצחי. כאמור, עיסוק במלאכים – "הישויות הרוחניות", בלשון שטיינר – בהחלט קיים בקבלה ובחסידות, אבל הוא יחסית צדדי. מוקדי ההתייחסות העיקריים הם העולמות שמעל לעולם הזה (במיוחד עולם האצילות) והספירות, השפע הרוחני והכוחות הרוחניים כתוכן העולמות. כל אלו נמשכים מהאל כבורא, וההתגלות שלהם אינה זהה לעצמות האלוהים.

אם כן, ההבדל החשוב בין הדרכים הוא בשאלת הקיום של אלוהות שמעבר לעולמות הרוח. כידוע, שטיינר דחה מכול וכול את אפשרות קיומה של אלוהות/מציאות שמעבר לעולמות הרוחניים ולישויותיהם הנגלים לראייה הרוחנית, וחשב שהוא הוכיח את מופרכותה.

למשל, אני מצטט בספרי, בפרק "האבסורד שבאמונה בקיומו של אל אחד" את דבריו של שטיינר:

"חשבו על כך: הוקרת האלוהות האחת והיחידה לוהתה בהתכחשות לכל הישויות הרוחניות האחרות. [...] תארו לעצמכם ששני עמים נלחמים זה בזה, אף ששניהם מאמינים באל האחד [=באותו האל]; רק אחד מבין שני העמים יכול לנחול ניצחון. העם המנצח מכריז: האל שלנו העניק לנו את הניצחון. אם הצד השני היה נוחל ניצחון, היו נאמרים אותם דברים. אולם, אם אותו אל אפשר לעם אחד לנצח ולשני להיות מובס, אזי אותו אל הביס למעשה את עצמו. אם התורכים והנוצרים מאמינים באותו אל, ושניהם מתפללים לאל האחד הזה שסייע להם לנצח, אזי הם מבקשים ממנו שיביס את עצמו. האמת היא שלא ניתן באמת לדבר על ישות אלוהית־רוחנית יחידה."

זו אינה רק שאלה תיאורטית – אם יש אל אחד בראש המערכת או שאין. יכולות להיות לה השלכות על עצם ההתנסות המיסטית ועל אופי האישיות המיסטית. ההתייחסות הבסיסית העקרונית הזאת יכולה להגדיר את הפרספקטיבה הרוחנית כולה ואת התכנים הקשורים בה. במילים פשוטות: איני חושב שמה שרואה מיסטיקן יהודי יהיה זהה למה שרואה מיסטיקן אנתרופוסופי (כדוגמת שטיינר). ראה, למשל, עם עובדה אחת אי אפשר להתווכח: סוגיית המשיח

הנוצרי. לפי שטיינר, ישות זו מגדירה את ההתפתחות כולה ואין עתיד וגאולה לאנושות בלעדיה. בניגוד לכך, לפי אמירה המיוחסת לבעל

שם טוב (וקדמו לה אמירות דומות), המשיח הנוצרי הוא רק קליפת המשיח האמיתי או המשיח שמצד הטומאה; מי יכריע?

אתייחס להבדל נוסף בין שתי התורות המיסטיות. להבנת,

תורת שטיינר היא יותר אימננטית, יותר "ארצית" מתורת הקבלה, וגם מתורת החסידות שהיא המשך לקבלה, אבל חלק מעיקריה נצמדים יותר לעולם הזה (למשל, אידיאל העבודה בגשמיות, עבודת אלוהים גם בחיי החולין). להבנתי, מושבה העיקרי של תורת שטיינר הוא בעולם האֶתֶר, הצמוד לעולם הזה, וממנו חלה התפשטות למטה – לעולם הזה, והתפשטות מסוימת לאופקים כלשהם שמעל לעולם האֶתֶר. גם עיקרון החשיבה הרוחנית של שטיינר קשור בעולם האֶתֶר. איני חושב שהרחק למעלה משם.

בתורת הקבלה (למשל, בספר הזוהר, בקבלת הרמ"ק ובקבלת האר"י), ההתייחסות העיקרית היא לעולם אצילות, עולם התיקון, והמשכת שפע ואורות ממנו לעולמנו ולכל תחנה שבדרך.

נראה לי שלכל תורה יש יתרון וחסרון מנקודת מבט זו של "גובה התורה". לתורה האימננטית (כאן תורת שטיינר) יש חיסרון, כי מקורה אינו בקומות העליונות של מציאות הרוח, כך להבנתי. היא קשורה יותר לכאן, לעולם הזה. יתרונה בנגישות היחסית לממשותה. כוונתי לכך שאפשר לחוש די מהר ב"אנרגיה" הרוחנית הקשורה בדרך זו, וכמו כן היא קשורה בחיי המעשה. לעומת זאת, יתרונה של הקבלה הוא במקורה הגבוה יותר – כך להבנתי, וחסרונה בקושי של נגישות, בקושי להגיע למרחב שממנו היא עצמה הושתתה, וגם תכניה מסובכים למדי.

צינתי כבר, שלדעתי במישור הרעיוני (העומק הרעיוני ולא רק העומק המטפיזי), תורות הקבלה והחסידות עמוקות מתורת שטיינר. צינתי גם שעניין הישויות הרוחניות אינו כה מרכזי בתורות הקבלה והחסידות. לעומת זאת, בקבלה ובחסידות נשמות הצדיקים מהוות בהחלט יעד של התכוונות. על





ישראל קורן. צילום: ביאטריס קורן

צניעות לא הייתה הצד החזק אצלו. לתפיסתו הוא יודע (יכול לדעת) הכול ומעולם לא טעה, למרות שהוא מכיר בסכנת הטעויות באופן כללי.

יש לי בהחלט ספק בנוגע לעומק מודעתו העצמית. כל זה לא אומר שהוא לא היה אוקולטיסט גדול. לכן הבעיה אצלו אינה טמונה בהתנסויותיו הרוחניות לעצמן (איני טוען שמדובר בהונאה מצדו או בדמיון שווא שלו), אלא בפרשנויות שהוא נתן להן. במונחי שטיינר, הבעיה אינה עם הרשמים, אלא עם תוכן הרשמים, עם המושגים. עם הרשמים (ההתנסויות הרוחניות) איני מתווכח - עם המסקנות הגרנדיוזיות אני מתווכח. למשל, כיצד יכול אדם לטעון שאין גבולות (אפילו רק מבחינה עקרונית) להכרה? כיצד הוא יכול לדעת שאין להכרת האדם סוף?

**מה הם המניעים לכתיבת הספר? למי כתבת אותו? האם פרסום הספר זכה לתגובות מתוך ומחוץ לחוגים האנתרופוסופיים? האם יש נושאים בספר שאם היית כותב אותם שנית היו מנוסחים אחרת, או כאלה שהיית מוסיף, לאור האופן שבו התקבל אצל קוראיו?**

הספר מיועד בראש ובראשונה לציבור שמעוניין להכיר את תורת שטיינר, לא רק מאנתרופוסופים, אלא בראייה ביקורתית המתעמתת עם קשיים. הוא מיועד גם לאנתרופוסופים לא-אורתודוקסיים (עם האורתודוקסים המצב נראה לי די אבוד, אבל בסך הכול אני מאמין בניסים). קיבלתי תגובות מכמה אנתרופוסופים וגם מכאלו שאינם אנתרופוסופים. אנתרופוסוף אחד, שאני דווקא מחבב, ציין בפניי שהוא אינו מקבל דבר מדברי הביקורת שלי על שטיינר. זו, לדעתי, תגובה מדאיגה! מדובר בבעיה חמורה אפילו בהבנת הנקרא, בעיה שמקרינה גם על איכות חינוך ולדורף. עם כל הכבוד לחינוך כאומנות (ולאומנויות עצמן), מורה צריך בראש ובראשונה מיומנויות של אוריינות, ויותר מכול - שכל בקודקוד.

לצערי לא נכתבה על הספר (עדיין) סקירה ביקורתית בביקורת הספרים באחד העיתונים, ולצערי הוא לא הגיע למדיה. בארצות אירופה המצב שונה. היו דיונים ציבוריים בתורת שטיינר (למשל, בהולנד, בגרמניה ובנורבגיה). יש לציבור באירופה נגישות לדעות מכאן ומכאן. בישראל רוב הציבור אינו משכיל. בשנות ה-70 של המאה הקודמת היו יותר משכילים. היום הרבה מדי מושתת על חוויות אישיות, סובייקטיביות -

זה בהחלט גם אישי ואינטימי - כך בקבלה ובחסידות (לא רק באגרת הבעש"ט, המכונה "אגרת הקודש"). דמויות משיחיות יכולות להיות אישים שמקדמים את האידיאל המשיחי באופן כללי, או אישים שהאמינו או חשו שהם עצמם עשויים להיות המשיח, כלומר באופן שאינו רק כללי, אלא אישי (למשל, האר"י, רבי משה דוד וְאֵלֵי מַחֹג הַרְמַח"ל). אציין שבקבלה המשיח עצמו הוא סובסטנציה רוחנית במדרגה

**שטיינר דחה מכול וכול את אפשרות קיומה של אלוהות שמעבר לעולמות הרוחניים ולישויותיהם, וחשב שהוא הוכיח את מופרכותה**

של "אור החיה" (אור ספירת החוכמה) או במדרגה של "אור היחידה" (אור ספירת הכתר), שאמורה לרדת אל אדם פלוני בזמן כלשהו. כאן, במקורות קבליים-חסידיים אלו, המשיח אינו ממש פרסונה, אלא דרגה של הארה. רבי שמעון בר יוחאי של ספר הזוהר הוא דמות משיחית מהסוג הראשון (כך לפי חוקר הקבלה, יהודה ליבס). האר"י היה בעל תודעה משיחית כנראה בשני המובנים שצוינו. רבי נחמן ראה בעצמו מקדם של העניין המשיחי, והרבי מלובביץ' היה בעל תודעה משיחית, כנראה בשני המובנים שצוינו.

**בשיחה בינינו ציינת, שגילית אצל שטיינר "שיבוש" בכניסה לתוך התחום המטפיזי, אל "עולם הרוח". התוכל להסביר? האם אתה מכיר חוויות מהסוג הזה שאותן ניתן לזהות כחפות מכל שיבוש? הרי מחקר מדעי, גם הוא אינו חף מדרכים מפותלות, טועות ומטעות. אם שטיינר נכשל במקומות כאלה, האם זו הוכחה לחוסר אמינות?**

המקובלים כינו את העולם הזה עלמא דשיקרא (עולם השקר), עולם שבו השקר רב על האמת. מכאן ששיבושים ושגיאות הן לחם חוקנו. בוודאי שיש גם במחקר טעויות ושיבושים. השאלה היא כמה ומהו עומק הטעויות. איני יכול לומר שבקבלה ובחסידות אין שיבושים וטעויות. אני רק מציין שיש בהן עומק רעיוני ומטפיזי.

באשר לשטיינר, לדעתי, השיבושים אצלו קודמים עקרונית להתנסויות הרוחניות שלו. כלומר, הוא נכנס אל התחום המטפיזי כבר עם שיבושים. השיבושים הם פסיכולוגיים או מטא-פסיכולוגיים, והתוצאה היא שמדובר באדם כפייתי, שכופה את אמיתותיו. זה עולה בכל סוגיה שבה עסקתי בספרי.

היחס בין המלאכים למיניהם (הישויות הרוחניות) לנשמות בני האדם בכלל ונשמות הצדיקים בפרט העיר האר"י: מקורם של המלאכים למיניהם מחיצוניות העולמות ואילו מקורן של נשמות בני האדם (והצדיקים באופן מיוחד) מפנימיות העולמות. עיקר עולם המלאכים הוא בעולם היצירה (אם כי יש מלאכים גם בעולמות הבריאה והאצילות); נשמות הצדיקים נובעות מעולם האצילות. זו

סוגיה מעניינת בהחלט! לפי מונחי הקבלה, קבלת הספירות והפרצופים, כיסא הכבוד הוא עולם הבריאה, שעליו "יושב" עולם אצילות ועליו "יושב" עולם אדם קדמון שעליו יושב האין-סוף, ועליו רוכבת עצמותו של האל.

אם אכן, כפי שאני מציע, תורת שטיינר אימננטית יותר, קרובה יותר לארץ, בהשוואה לקבלה ולחסידות, אפשר להבין מדוע נשמות שנמשכות לתורה זו מתקשות (ברובן) להעפיל אל מרחבי הרוח. ייתכן ש"המנוף" שבתורה זו (כולל המשיח הנוצרי) אינו מספיק חזק, וייתכן שנשמות אלו נועדו לחיות בארץ ולהרגיש במשהו את הרוח - לקבל ממנה רוח גבית.

**הנתיב אל החוויה המיסטית על פי משנתו של שטיינר, הוא תודעתי בעיקרו. הכריסטולוגיה האנתרופוסופית, בנוסף לחוויה המיסטית כפרי התודעה, עוסקת גם בהתגלות משיחית כחוויה אישית ספונטנית, בעלת השלכות חברתיות שהן תוצאה של חוויה של הפרט ושל התנהלותו. ביהדות, למעט דוגמאות מעטות (אגרת הבעש"ט 1746) ביאת המשיח היא כנראה עניין ציבורי. איזו התייחסות לביאת המשיח ניתן למצוא במסורות היהודיות המיסטיות? היש מקבילות לתיאוריו של שטיינר?**

הישות המשיחית הנוצרית היא אכן מרכזית בנצרות ובלתה אין נצרות, ואכן בתורת שטיינר היא אמורה להפוך להתנסות אישית, להתקשרות/התאחדות מיסטית עם המשיח הנוצרי (כריסטוס - משיח בתרגום ליוונית). אין הדבר כך ביהדות, עם כל חשיבותו של העניין המשיחי ביהדות. אך יורשה לי לתקן: ישנן בהחלט "דמויות משיחיות" בעולם היהודי, כלומר זה אינו רק עניין קולקטיבי-חברתי עתידי של ימות המשיח,

"מה זה עושה לי", "התחברתי או לא התחברתי..." עוד לא תפסתי ריחוק מן הספר (ואיני יכול לדעת האם ומתי זה יקרה). לא הייתי משנה היום דבר, אבל אני מודע לכך שבדיוני בכמה נושאים הגעתי בכתיבה אל קצה היכולת שלי, ולא די בכך מבחינת השכלתי הכללית (למשל, ידע בנצרות, ידע בתולדות האנטישמיות). כמו כן, אני מקווה שבעתיד אוכל להביט על תוכני הספר מנקודת מבט רוחנית גבוהה יותר - רמה גבוהה יותר של השגה ברוח במובן המטפיזי.

- 1 ר' גם מאמרו "טרנספורמציות של האנתרופוסופיה מאז מות שטיינר ועד היום", אדם עולם, מדע הרוח 2019.
- 2 יהדות ואנתרופוסופיה - מחלוקות עתיקות בלבוש חדש, מאת ישראל קורן, הוצאת אדרא, תל אביב 2019, 1136 עמודים.
- 3 מאפייני היהדות, עמ' 41-42.
- 4 כך בספר אוצרות חיים ובספר שער הכוונות (כתבי האר"י, שכתבם תלמידו רבי חיים ויטאל).

**אודי לוי** יליד ירושלים, שותף להקמת כפר רפאל (1981-2003), ניהל מוסד אנתרופוסופי לאנשים עם צרכים מיוחדים בשוויץ (2003-2016), אב לארבעה, עוסק בהוראה, קורסים והרצאות בנושאים אנתרופוסופיים מקצועיים וכלליים ובכתיבה. חי בשוויץ. leudor@bluewin.ch